

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ

УДК 159.923

ГУСАК Наталія Євгенівна

ст. викл. кафедри Школа соціальної роботи ім.
Полтавця Національного університету «Києво-
Могилянська академія», м. Київ

Стаття присвячена аналізу соціальної реабілітації з точки зору інституційного підходу в соціології. Зокрема, описуються такі елементи процесу інституціоналізації соціальної реабілітації як легітимація, функціональна обумовленість, структурно-організаційна забезпеченість та змістове наповнення

Ключові слова: соціальна реабілітація, інституційний підхід, інституціоналізація, соціальний інститут

ІНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ ПОДХОД К АНАЛИЗУ СИТУАЦИИ РЕАБИЛИТАЦИИ

Статья посвящена анализу социальной реабилитации с точки зрения институционального подхода в социологии. В статье описаны такие элементы процесса институционализации социальной реабилитации как легитимация, функциональная необходимость, структурно-организационная обеспеченность и содержательное наполнение

Ключевые слова: социальная реабилитация, институциональный подход, институционализация, социальный институт

Важливим етапом наукового дискурсу щодо соціальної реабілітації в соціології є перехід від її досліджень на мікрорівні, коли реабілітація тлумачиться у вузькому значенні в площині безпосередніх контактів, до макрорівня, коли вона розглядається як соціальна інституція. Існує кілька інтерпретацій соціальної реабілітації з точки зору інституційної парадигми. Зокрема, соціальну реабілітацію можна розглядати як суспільне утворення, якому притаманні окремі риси соціального інституту або як окремий соціальний інститут, що в процесі свого становлення набуває інституційних ознак.

Соціальні інститути є предметом наукових розробок численних дослідників, однак, як вважає Н. Паніна, категорії «інститут», «інституціоналізація» та «інституційні зміни» не мають строгого та однозначного смислу в сучасній соціологічній теорії [8, с. 63]

У соціологічній науці виділяють три традиції в розумінні соціальних та суспільних інститутів [12]: суспільний та соціальний інститути ототожнюють [8; 11]; соціальний інститут розуміють як різновид суспільного [14]; соціальний інститут визначають як суспільне утворення, що в процесі свого розвитку набуває інституційних ознак [4, с. 118]. Однак, незважаючи на різні підходи до аналізу соціальних інститутів, соціологи зосереджують свій аналіз на ролі та місці соціальних інститутів у житті суспільства.

З метою визначення місця реабілітації як соціального інституту, що покликаний налагоджувати громадське життя суспільства, спробуємо розглянути етапи його інституціоналізації через виокремлення основних функціональних ознак. При цьому зважати-мемо на те, кожен соціальний інститут зазнає певних структурних та функціональних змін в історичному процесі свого становлення, розвитку, занепаду та трансформації. Дослідження соціальної реабілітації у статті буде здійснюватися з огляду на такі фундаментальні засади соціальних інститутів: тип соціальних відносин і дій, що піддаються процесові інституціоналізації з позиції суспільного замовлення на цей інститут, особливості процесу інституціоналізації (з точки зору єдності «змісту» і «форми», проєктивності – спонтанності); структурна цілісність інституту; його функціонально-рольове призначення.

Процеси інституціоналізації в соціологічній описуються в двох основних аспектах: як становлення соціальних інститутів; як процес сприйняття та засвоєння індивідами соціальних норм, цінностей та організацію на цій основі їх поведінки та взаємодій [2]. Трактування інституціоналізації як процесу становлення соціальних інститутів, для яких властиві внутрішні (комплексність, узгодженість між компонентами тощо) та зовнішні (вміння пристосовуватися до вимог оточуючого середовища) ознаки, притаманне таким дослідникам як Є. Головаха та Н. Паніна [3]. Такі теоретики як П. Бергер та Т. Лукман [1] описують інституціоналізацію через складові цього процесу, нормативну і рольову системи, легітимацію та легалізацію тощо. Об'єднуючи ці два аспекти, С. Фролов визначає інституціоналізацію як «процес визначення і закріплення соціальних норм, правил, статусів та ролей, приведення їх у систему, яка здатна діяти у напрямку задоволення істотної суспільної потреби» [13]. Представники неінституціоналізму, зокрема Д. Норт [7], говорить про те, що соціальні актори постійно трансформують соціальний інститут і його інституціоналізація не закінчується моментом створення соціального інституту, а триває впродовж усього періоду його існування. Тому, можна говорити про те, що інституціоналізацію варто досліджувати не лише статично, а як динамічний процес, в ході якого набуваються зовнішні та внутрішні ознаки соціальних інститутів.

Дослідження будь-якого процесу інституціоналізації передбачає, на думку Н. Паніної, необхідність його розгляду в трьох аспектах [8, с. 64]:

- процес становлення та прийняття суспільством нових соціальних правил (законів, нормативних структур, традицій, ритуалів);

- створення організаційних структур, відповідальних за артикуляцію і порядок дотримання даних правил, які складають соціальну інфраструктуру інституціоналізованої поведінки;
- формування ставлення масових суб'єктів до соціальних правил та організаційних структур, що відображає згоду людей з даним інституційним порядком.

В основу аналізу інституціоналізації соціальної реабілітації як соціального інституту у статті покладена схема Н. Паніної, однак, з деякими зауваженнями, що стосуватимуться, насамперед, процесів легітимації та змістовного наповнення. При цьому додатково звернемо увагу на типи інституціоналізації соціальної реабілітації з огляду на ініціаторів становлення такого інституту, а саме: «авторитарну», коли ініціатива створення соціального інституту йде зверху; «демократичну», коли ініціатива формування соціального інституту йде знизу; «змішану», коли ініціатива виходить з обох сторін.

Для опису соціальної реабілітації як соціального інституту та процесів його інституціоналізації використаємо наступну схему:

- легітимація соціальної реабілітації, а саме: виникнення потреби у створенні спеціального соціального інституту для регулювання нової форми соціальної взаємодії, його цінність для суспільства; визначення статусно-рольової структури, норм і правил, що регулюють діяльність інституту; санкції за їх невиконання у формі соціального контролю; визначення функцій соціального інституту; тип інституціоналізації та ставлення суспільства до такого інституту і необхідності його функціонування;
- організаційна забезпеченість: наявність відповідних закладів та установ, що відповідають за порядок функціонування інституту, їх структура, взаємозв'язок з іншими соціальними інститутами (в тому числі з огляду на їх підзвітність, підготовку фахівців, наявність професійних асоціацій, взаємозв'язок із громадським сектором);
- змістовне наповнення: наявність та зміст програм реабілітації, визначення підходів до самої реабілітації, її мети, участь реабілітанта в самому процесі реабілітації.

Розглянемо цю схему детальніше на основі інституціоналізації соціальної реабілітації. В соціологічній науці існує кілька основних вимірів легітимації, розроблених М. Вебером [5, с. 10]: культурна легітимація з боку максимально генералізованих цінностей і сенсів; нормативно-правова легітимація з боку правових норм, які конкретизують генералізовані цінності; структурна легітимація (статусно-рольова та легітимація поширеністю практик залучених до становлення інституції спільнот); легітимність, яку надає габітуалізація,

тобто безумовне дотримання неспростовних цінностей за найнесприятливіших обставин.

Розглянемо ці види легітимації детальніше. Легітимація соціальної реабілітації на основі генералізованих цінностей фактично починається ще в добу Просвітництва, коли поширюються уявлення про необхідність забезпечення рівних прав та можливостей усім членам суспільства, незалежно від стану фізичного здоров'я та соціального становища людини. Тобто, генералізовані цінності фактично легітимізували мету соціальної реабілітації, що була обумовлена новими суспільними потребами. Існуючі на той час соціальні інститути не задовольняли такої нової суспільної потреби. Відповідно, легітимується необхідність нового соціального інституту, який має забезпечувати відновлення та якомога повніший розвиток порушених або втрачених важливих функцій життєдіяльності людини та її інтеграцію у суспільство для повноцінного функціонування в ньому. Початком або так званою «точкою відліку» у процесі інституціоналізації соціальної реабілітації стає легітимація мети соціальної реабілітації, обумовленої потребою у створенні спеціальних суспільних засобів для забезпечення рівних прав та можливостей усім членам суспільства.

Результатом генералізації нових цінностей та їх прийняття більшістю членів суспільства обумовлює необхідність нормативно-правового закріплення цих цінностей. Нормативно-правова легітимація соціальної реабілітації у світі відбувалася поступово та остаточно оформлюється у середині ХХ століття. Згідно з Загальною декларацією прав людини, кожна людина має право на такий життєвий рівень (включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування), який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини. Тобто, у разі необхідності, особа має право на соціальне обслуговування та на допомогу у соціальній реінтеграції. В нормативно-правових документах реабілітація закріплюється як «комплексне та скоординоване застосування медичних, соціальних просвітницьких та професійних заходів, для тренування або підготовки неповноспроможної особи до якнайвищого рівня функціональних можливостей, найбільш високого рівня функціональної активності» [10, с. 20]. Така легітимація соціальної реабілітації в різних соціумах у різні часи відбувається по-різному, але уже саме визначення реабілітації та її необхідності міжнародних документах, до яких приєдналося багато різних країн, говорить про легітимацію інституту соціальної реабілітації у двох аспектах — з боку правових

норм, які конкретизують генералізовані цінності та поширеності практик залучених до становлення інституцій спільнот.

Недотримання правових норм передбачає застосування певних санкцій. Як зазначає Я. Щепанський, «... це можуть бути матеріальні, символічні, ідеальні... санкції стосовно осіб, які виконують інституціональні функції, та тих, хто є об'єктом цих дій» [14, с. 98-99]. Легітимація у вигляді безумовного дотримання неспростовних цінностей за найнесприятливіших обставин та санкції за порушення встановлених норм у випадку соціальної реабілітації може відрізняється у суспільствах різного типу.

У творчому доробку Т. Парсонса зустрічаємо інші виміри легітимації, що пов'язані із соціальним контролем. В працях Парсонса соціальна реабілітація хоча і не розглядається безпосередньо, але представлена дотично через суб'єктів, що потребують реабілітації (девіанти, хворі). Т. Парсонс розглядає легітимацію, коли аналізує девіантну поведінку та механізми соціального контролю [9]. Зокрема, хвороба тлумачиться ним як тип девіантної поведінки в американському суспільстві, що зводиться до відходу хворого в залежні взаємовідносини з вимогою турботи з боку оточення. Автор описав модель «ролі хворого», за якої хвороба розглядається як форма соціального відхилення, де індивід відіграє специфічну роль: звільняється від звичних соціальних обов'язків, не вважається винним у своїй хворобі, прагне одужати та звертається за професійною допомогою, виконує призначення компетентного лікаря. Готовність оточуючих до догляду за хворим трактується як часткова легітимація можливої згодом хвороби їх самих. «Роль хворого не абсолютно нелегітимна, вона володіє відносною легітимністю тією мірою, до якої припускається «угода» з хворим про необхідність «платити певну ціну» у вигляді визнання деякої обмеженості його спроможностей та обов'язку гарно поводитись» [9, с. 432]. Таким чином легітимується право людей з особливими потребами на отримання соціально-реабілітаційних послуг, але легітимація тут не зводиться виключно до дії чи позиції суб'єкта, а передбачає й те, що сам об'єкт повинен відповідати певним умовам. Отже відбувається прийняття суспільством значимості інституту соціальної реабілітації для хворих. При цьому важливим аспектом видається роль у процесі легітимації як суб'єкта, так і об'єкта реабілітації. Відкритим залишається питання про те, яким чином можна говорити про таку легітимацію для інших груп реабілітантів.

З огляду на розгляд девіантної поведінки та механізмів соціального контролю, у концепції Т. Парсонса легітимовано право осіб з девіантною поведінкою на доступ до соціальної реабілітації. Контекст девіантів у відновному правосудді та медіації є значним

напрямом соціологічних розвідок, коли серед форм реагування на злочин реабілітацію (rehabilitation) називають як один із засобів соціального контролю поряд із відплатою (retribution), стримуванням (deterrence) та захистом суспільства (societal protection) [15]. Реабілітація в уявленні окремих дослідників стосується програм, спрямованих на виховання злочинців з метою попередити наступні злочини. В основі цього підходу лежить переконання, що багато хто зі злочинців починав своє життя в тяжких соціальних та сімейних умовах, що й спонукало їх до вчинення злочину. Тому такі люди потребують певної виховної роботи та підтримки для зміни поведінки. Отже, легітимація соціальної реабілітації має різні вияви і здійснюється щодо різних суб'єктів.

Актуальним для дослідження інституціоналізації є також аналіз функцій соціального інституту, здійснений Р. Мертоном [6]. Основною функцією будь-якого соціального інституту є задоволення соціальних потреб, заради яких він був створений та існує. Для реалізації цього завдання кожному інституту доводиться виконувати ряд функцій, що забезпечують спільну діяльність людей, які прагнуть задоволення своїх потреб. Розгляд соціальної реабілітації у цьому контексті підтверджує, що їй притаманні усі теоретично виокремлені Р. Мертоном функції, оскільки під час цього процесу відбувається відтворення суспільних стосунків, регуляція взаємостосунків між членами суспільства, трансляція соціального досвіду, інтеграція тощо [6]. Розглянемо функції соціальної реабілітації як соціального інституту більш детально.

Функція закріплення та відтворення суспільних стосунків (система правил та норм поведінки, що закріплюють, стандартизують поведінку кожного члена інституту і які роблять цю поведінку передбачуваною). В інституті соціальної реабілітації такі функції можуть реалізуватися через розробку загальнодержавних програм реабілітації, створенні спеціальних закладів для певних груп осіб, що потребують реабілітації. Окрім того, інститут соціальної реабілітації закріплює та трансформує поняття «нормальності», притаманне для суспільства.

Регулятивна функція (вироблений соціальним інститутом шаблон поведінки, норм і контролю, що регулює взаємостосунки між членами суспільства). В інституті соціальної реабілітації такі функції можуть реалізуватися через обов'язкове надання робочих місць для інвалідів, розробку відповідного законодавства тощо. Окрім того, інститут соціальної реабілітації закріплює та регулює суспільні стосунки між девіантами та недевіантами.

Інтегративна функція (процеси згуртованості, взаємозалежності та взаємовідповідальності членів соціальних груп, що відбуваються під впливом інституціоналізованих норм, правил, санкцій та сис-

тем ролей). В інституті соціальної реабілітації такі функції можуть реалізуватися через створення товариств окремих груп осіб, що потребують реабілітації, створення громадських організацій, що опікуються окремими групами реабілітантів, облаштування робочих місць для людей з інвалідністю тощо.

Трансляюча функція (передача соціального досвіду за рахунок розширення соціальних меж інституту, так і зміни поколінь. Для цього в кожному інституті передбачено механізм, що дозволяє індивідам соціалізуватися до його цінностей, норм та ролей). В інституті соціальної реабілітації такі функції реалізуватися через розробку програми для волонтерів в організаціях, що надають реабілітаційні послуги, програми підготовки фахівців з реабілітації.

Комунікативна функція (поширення виробленої в інституті інформації як всередині інституту з метою управління та контролю за дотриманням норм, так і її передача при взаємодії з іншими інститутами). В інституті соціальної реабілітації такі функції можуть виражатися у виданні фахових журналів, проведенні конференцій, розробці та розповсюдженні інформаційних брошур, лобіюванні законодавства і т. ін. До того ж, в інституті соціальної реабілітації така функція реалізується через взаємодію між суб'єктами та об'єктами реабілітації.

Важливим доробком Мертона стало також теоретичне обґрунтування того, що окрім явних, соціальні інститути можуть виконувати ще й латентні функції, які носять невимушений характер і які можуть не усвідомлюватися до кінця. Однією із таких латентних функцій інституту соціальної реабілітації може бути розвиток людського капіталу реабілітантів.

Наступною складовою процесу інституціоналізації є організаційна забезпеченість, що проявляється у трьох аспектах: державна участь, розвиток професійної спільноти (об'єднань, асоціацій), участь громадськості. Спочатку становлення інституту соціальної реабілітації набуває легітимних форм у вигляді створення державних спеціалізованих закладів, що забезпечують його функціонування, створюються спеціалізовані установи для різних груп реабілітантів (лікарні, притулки, заклади для дітей-сиріт, в'язниці тощо). Поступово оформлюються професійні асоціації соціальних працівників, до професійних обов'язків яких належать і реабілітаційні послуги і т.д. Згодом до процесів реабілітації долучається громадськість, створюються як національні, так і міжнародні організації та товариства, що мають на меті реабілітацію певних груп осіб. Тобто відбувається не лише інституціоналізація соціальної реабілітації з боку генералізованих цінностей та норм, а й сама поведінка людей починає впливати на ці процеси.

Інституціоналізація соціальної реабілітації з точки зору її змістовного наповнення відрізняється у суспільствах різного типу. Порізному вбачається роль індивіда та держави у реабілітаційному процесі, що під час інституціоналізації оформлюється у вигляді патерналістської, індивідуалістської або змішаної моделей соціальної реабілітації.

Патерналістська модель передбачає гарантування державою визначеного рівня доходів та соціальних послуг усім членам суспільства незалежно від їх індивідуальних особливостей та участі у суспільному житті. Характерною ознакою моделі є розробка загальнодержавних програми реабілітації для різних груп клієнтів, метою яких є забезпечення рівності всіх людей та їх недискримінації, надання можливостей для досягнення й збереження максимальної незалежності, повних фізичних, розумових, соціальних та професійних здібностей і повного включення й залучення до всіх аспектів життя. Із цією метою держава організовує комплексні реабілітаційні та реабілітаційні послуги й програми, особливо у сфері охорони здоров'я, зайнятості, освіти й соціального обслуговування, таким чином, щоб ці послуги та програми: а) починали реалізуватися якомога раніше й ґрунтувалися на багатопрофільній оцінці потреб і сильних сторін індивіда; б) сприяли залученню та включенню до місцевої спільноти й до всіх аспектів життя суспільства, мали добровільний характер і були доступні.

Індивідуалістська модель передбачає аналіз ролі індивіда, інтерсуб'єктивної взаємодії, суб'єктів соціальних стосунків в процесі соціальної реабілітації. Тобто, більшою мірою зосереджується на ролі індивіда в реабілітаційному процесі. Реабілітант самостійно бере участь у реабілітації (самореабілітація), разом із фахівцями складає індивідуальний план втручання, а також приймає рішення про напрями, етапи та зміст реабілітаційного процесу, беручи на себе відповідальність за його результат.

Змішаній моделі притаманні риси патерналістської та індивідуалістської моделей соціальної реабілітації, коли увага зосереджена одночасно як на діяльності індивіда, так і на участі державних установ та організацій в процесі реабілітації.

Отже, соціальній реабілітації у її широкому значенні притаманні ознаки соціального інституту: її легітимовано з боку генералізованих цінностей (визначено мету та обґрунтовано потребу); закріплено у нормативно-правових документах, недотримання норм яких передбачає санкції; організаційно забезпечено закладами державної / недержавної форм власності та системою підготовки відповідних фахівців. З точки зору змістовного наповнення соціальної реабілітації її функціонування можна представити у вигляді

різних моделей (патерналістської, індивідуалістській та змішаної). Функціональний аналіз дозволяє виокремити регулятивну, інтегративну, транслуючу, комунікативну функції соціальної реабілітації, а також функцію закріплення й відтворення соціальних стосунків.

Літератури

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности : трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; [пер. с англ. Е. Руткевич]. — М. : Медиум, 1995. — 323 с.
2. Войтович С. Проблема социальных институтов в социологии / Сергей Войтович // Социология: теория, методы, маркетинг. — 1999. — № 2. — С. 151-165.
3. Головаха Е. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Евгений Головаха, Наталия Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 5-22.
4. Давыдов Ю. Н. Современная западная социология : словарь / Ю. Н. Давыдов — М. : Политиздат, 1990. — С. 118-119.
5. **Макеев С.** Соціальні інститути: класичні тлумачення й сучасні підходи до вивчення / Сергей Макеев // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 4. — С. 5-20.
6. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Мертон Роберт // Ин-т социологии НАН Украины ; Под ред. В.В.Танчера. — К. : Абрис, 1996. — 108, [1] с. : портр. — (Бестселлеры мировой социологии).
7. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Норт Даглас / Пер. з англ. І.Дзюб. — К. : Основи, 2000. — 204 с.
8. Панина Н. В. Избранные труды по социологии: В трех томах / Н. В. Панина [сост., ред., вступ. статья Е. И .Головахи]. — К. : Факт, 2008— . — Т. 1 : Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики -- 2008. -- С. 63.
9. Парсонс Т. О социальных системах / Парсонс Талкотт // Под общ. ред. В. Ф. Чесноковой, С. А. Белановского ; [Пер.: Е. Молодцова и др.]. — М. : Акад. Проект, 2002. — 830, [1] с. — (Концепции).
10. Социально-бытовая и трудовая реабилитация индивидов : пособие для социальных работников / [гл. ред А.И. Осадчих]. — М. : Социальное здоровье России, 1997. — 181 с.
11. Соціологічна енциклопедія : [А-Я : Аборигени-Яременко] / уклад. Городяненко В. Г. ; редкол.: Астахова В. І. [та ін.]. — К. : Академвидав, 2008. — 455 с. — (Енциклопедія ерудита)
12. Тарасенко В. І. Інституціональний підхід у структурній соціології / В. І. Тарасенко // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства: Наукові доповіді і повідомлення III Всеукраїнської соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України,

Інститут соціології НАН України / За ред. М.О.Шульги, В.М.Ворони.
-- К., 2003. -- С. 54-58.

13. Фролов С. С. Общая социология : учебник / Фролов Сергей Станиславович. – М. : Проспект, 2011 (отпеч. в ОАО «Смолен. обл. тип. им. В. И. Смирнова») – 383, [1] с.
14. Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии / Ян Щепаньский ; [пер. с польск. М. М. Гуренко]. – М., 1969. – 142 с.
15. Macionis J. Sociology / J. Macionis. – New Jersey: Pearson Education, Inc., 2005. – P. 220-252.

The article analyzes the social rehabilitation in terms of the institutional approach in sociology. In particular, the following items describe the process of institutionalization of social rehabilitation as legitimation, functional conditioning, structural and organizational structure and meaningful content

Key words: *social rehabilitation, institutional approach, institutionalization, social institution.*